

SCHRAALLANDEN IN ZUID-LIMBURG

REAKTIE OP HET ARTIKEL "HEIDEVELDEN IN ZUID-LIMBURG" DOOR H. HILLIGERS

door

W. VAN DE WESTERINCH,

Vakgroep Bodemkunde en Geologie, Landbouwhogeschool, Wageningen.

1. Inleiding.

In het zeer lezenswaardige artikel "Heidevelden in Zuid-Limburg" door HILLEGERS (1980) worden aan de hand van toponymen plaatsen vermeld die vroeger een niet-agrarische begroeiing hadden dan wel extensief gebruikt werden.

Het is mij niet bekend of en hoe er vroeger onderscheid gemaakt is in plaatsen die met "heide" of die met "dries" aangeduid werden. De plaatsen die met "berg" aangeduid werden, geven een landschappelijke ligging weer, die consequenties voor het agrarisch landgebruik had.

De plaatsen die toponymen als heide, dries, berg e.d. dragen zijn vooral een aanduiding in verband met de mogelijkheden of liever gezegd: onmogelijkheden voor het agrarisch landgebruik (permanent cultuurland) en veel minder een aanduiding voor de begroeiing die er was. Wel is het zo, dat een speciaal landgebruik ook een bepaald type begroeiing oplevert.

Het is daarom beter om van "schraallanden" dan van "heidevelden" of "weidegronden voor schapen" te spreken. Hoogstens zou van "groene heiden" gesproken kunnen worden. Extensief gebruikt schraalland staat dan tegenover intensief gebruikt permanent cultuurland. Op (intensief gebruikt) cultuurland werden landbouwkundige maatregelen zoals bemesting, onkruidbestrijding, grondbescherming, "bloten" (maaien van afgegraasd weiland), toegepast om de produktie in stand te houden. Dit staat in schrille tegenstelling tot het (extensief gebruikte) schraalland waar in feite alleen maar „gehaald" werd en verder geen speciale aandacht aan besteed werd.

Schraallanden waren het in elk geval. Als deze landen erg schraal waren, kunnen het heidevelden ge-

weest zijn, (LANDBOUWCOMMISSIE, 1890), zoals de Brunsummerheide. Als ze tot de betere schraallanden behoorden, konden er goed varkens ("verkesbrook") of koeien ("koebrook", "koeheide") geweid worden.

Door schraallanden als heidevelden te betitelen, wordt meer gesuggereerd dan nodig is en ontstaat gemakkelijk de verkeerde voorstelling dat schraallanden en heidevelden synoniem zijn, terwijl dat waarschijnlijk meer uitzondering dan regel was.

En mocht er ergens pleksgewijs een heide (*Calluna*) in het lössgebied van Zuid-Limburg gegroeid hebben, dan heeft de heide de concurrentie met andere planten alleen kunnen doorstaan, als die concurrerende planten regelmatig verwijderd werden (afgraving, afplagging, etc.).

2. Bodemgesteldheid, landschap en landgebruik.

Over Zuid-Limburg ligt, behalve op de steilste plaatsen, een lössdek. Vóór de ontginning en de daarbij opgetreden erosie zal er op méér plateauranden en hellingen méér löss gelegen hebben dan nu het geval is. In de lössgronden ontwikkelde zich een zogenaamde brikgrond. Zo'n brik kon ontstaan doordat het lössmateriaal ontkalkte tot 2.50 à 3.00 meter diepte, de pH daalde en klei uit de bovengrond uitspoelde (A2-horizont) en dieper weer inspoelde (B2-t-horizont). De bovengrond van de lössgronden was dus zwak zuur en kleiarmer geworden, terwijl de inspoelingslaag de relatief vruchtbaarste laag geworden was. Als het lössdek voldoende dik was, waren de gronden goed vochthoudend.

Door deze eigenschappen waren de lössgronden een standplaats voor een arme variant van een "rijk" bos (*Quercus-Carpinetum*, *Fago-Quercetum*) op de goede lössgronden of een rijke variant van een

"arm" bos (*Quercus-Betuletum*) op de slechte lössgronden (die met een dun lössdek op terrasrand- of grind of die waarin löss gemengd was met terrasrand of -grind) geworden (PONS, 1973; WESTHOFF, 1973). Zulke bossen zullen het grootste deel van Zuid-Limburg bedekt hebben.

In een dergelijk landschap met overwegend zwakke gronden, een arme variant van een rijk bos en plateaus, hellingen en dalen heeft de mens in de loop der eeuwen de begroeiing veranderd en daarmee het aanzien van het landschap.

In verband met de aard van dit artikel (toponymen en landgebruik) zullen de mogelijkheden voor agrarisch landgebruik vanaf ongeveer de Middeleeuwen nader bekeken worden.

Na de ontginning van het bos ("rade", rode, rooi = rooien of ontginnen van het bos) heeft men de eerste tijd zeer ten voordele gebruik kunnen maken van de in de strooisellaag en humeuze bovengrond opgeslagen vruchtbaarheid (initiële vruchtbaarheid of oerbosvruchtbaarheid). Na een zekere tijd is deze extra vruchtbaarheid verbruikt en is men afhankelijk geworden van de natuurlijke vruchtbaarheid.

Voor akkerbouw kwamen vooral de vlakgelegen lössgronden in aanmerking. Deze liggen op de plateaus en de gronden bestaan meestal, behalve op enkele smalle plateaulobben, uit metersdikke lösslagen. Toponymen met "veld" worden in deze situaties aangetroffen. Steile hellingen zonder terrasserings kwamen niet voor bouwland in aanmerking.

De permanente weidegronden voor het vee, vooral de koeien, lagen dichtbij de boerderij, waar drinkwater aanwezig was (beken, bronnen, grondwater op geringe diepte). Grote delen van de beekdalen waren voor beweiding niet geschikt omdat ze te nat waren en een moerasbos ("broek") droegen (VAN DE WESTERINCH et al, 1980). Dit moerasbos werd ontgonnen tot hooiland ("beemd"). De weiden lagen vooral op de overgang van het beekdal en de hellingen.

Beweiding vond eeuwenlang plaats in de zoge-

naamde fruit- of huisweiden (VAN DE WESTERINCH, 1975). Wintervoer werd gewonnen van de hooilanden in de beekdalen. Ook het stro werd ervoor gebruikt, omdat een graangewas toen ook nog veel grassen en (on)kruiden bevatte.

Beweiding van de beekdalen was tot vrij kort geleden op veel plaatsen om een andere dan natuurlijke reden dikwijls erg moeilijk vanwege de hoge grondwaterstanden bovenstrooms van de talrijke watermolens (LANDBOUWCOMMISSIE, 1890).

Behalve op de in het voorgaande genoemde plaatsen heeft men in bepaalde perioden ook vee geweid in de bossen (die echter steeds minder talrijk werden, maar vooral op die plaatsen die als cultuurland weinig geschikt waren. Dit zijn de plaatsen met (bodemkundig gezien) slechte gronden, de plaatsen met (landschappelijk gezien) steile hellingen en de plaatsen met (vegetatiekundig gezien) arme of slechte begroeiing in de ogen van de toenmalige agrariërs. En dit zijn juist de plaatsen waarover het hier gaat. (In hoeverre kalkgraslanden en dergelijke graslanden ook tot de hier behandelde schraallanden gerekend moeten worden, zal nu niet behandeld worden.)

Samengevat kan gezegd worden, dat het landschap in Zuid-Limburg zoals dat er eeuwenlang uitzag, de volgende elementen bevatte:

Open terreinen (velden) op plateaus, met nederzettingen (raden).

De "raden" zijn de oude ontginningen waaruit de dorpen ontstonden. Hier omheen lag het bouwland dat een open aanzien had (d.w.z. zonder hoogopgaande begroeiing) en dat als "veld" aangeduid werd. Het bouwland dat permanent in cultuur was, lag vooral dichtbij het dorp en de boerderijen.

Het bouwland dat dichtbij de boerderijen lag, heeft al lang een of andere vorm van bemesting gehad. Het verderaf gelegen land kwam eerder of vaker braak te liggen (zie Tranchot-kaart). Als het bouwland erg ver gelegen was of als er voldoende land vlakbij het dorp lag, zal het veraf gelegen land weinig als bouw-

land gebruikt zijn. Daar kon zich dan gemakkelijk een semi-natuurlijke begroeiing van grassen en (on)kruiden ontwikkelen. Een deel van het schraalland in Zuid-Limburg lag in zulke situaties.

Hooilanden (beemden) en broeklanden (broeken, brooken).

De hooi- en broeklanden bevonden zich in de beekdalen. Waar men het broekbos of kreupelhout ontgonnen had en men de hergroei ervan de baas gebleven was, kon men 's zomers hooi winnen. Deze situaties zullen m.i. meestal niet met schraalland-toponymen aangeduid zijn, want ze waren niet schraal, maar vruchtbaar hoewel te nat. Er werd, waar dat mogelijk was, geweid.

Behalve door een natuurlijke oorzaak kon in later tijden een natte ligging van het land ook veroorzaakt zijn door opstuwing van water ten behoeve van de vele watermolens.

Bossen.

De bossen waren teruggedrongen tot de plaatsen waar geen intensief cultuurland mogelijk was. Dit waren veelal de plaatsen met steile hellingen (waar soms zeer vruchtbare gronden aanwezig zijn!).

De meeste hellingbossen in Zuid-Limburg zijn dan ook aanwezig op plaatsen waar vermoedelijk altijd een bos-achtige vegetatie gebleven is. (Vergelijk de ligging van de hellingbossen op topografische kaarten met de ligging van bossen op de Tranchot-kaart.) Als zulke bossen zich op arme gronden (grind- en zandgronden, eventueel dunne of zandige/stenige lössgronden) bevonden, dan zal er zich op kale plekken e.d. weleens echte heide (*Calluna*) gevestigd hebben.

Schraallanden (heiden, driesen, bergen e.d.).

De schraallanden waren de plaatsen waar het bos geen stand gehouden had en die voor het intensieve cultuurland (permanent bouwland, permanent weiland) weinig geschikt waren. Ze werden wel gebruikt voor extensieve beweiding. Sommige delen van de velden en de minder goede of verderaf gelegen

bouwlanden zullen periodiek ook voor extensieve beweiding gebruikt zijn.

De oppervlakte bouwland was sterk afhankelijk van de graanprijzen. Bij lage prijzen nam het areaal bouwland dat niet meer als zodanig gebruikt werd, en dan in feite een vorm van schraalland geworden was, toe.

In de volgende paragraaf zal nog nader op de schraallanden ingegaan worden.

N.B. De hellingen die geterrasseerd waren en waarop graften voorkwamen (DIEMONT & VAN DE WESTERINCH, 1978) zijn buiten beschouwing gelaten, evenals de rol van de wijnbouw.

De rol van de fruitteelt in het landschappelijk aanzien van Zuid-Limburg valt tot het midden van de vorige eeuw samen met de ligging van de huis- of fruitweiden bij de boerderijen en de dorpen (VAN DE WESTERINCH, 1975).

3. Schraallanden.

De schraallanden lagen op plaatsen waar geen löss aanwezig was (Tertiair zand zoals op de Brunssummerheide), op plateaulobben waar terrasmateriaal ondiep voorkwam, op plaatsen waar door erosie terrasmateriaal aan de oppervlakte gekomen was (plateauranden), op plaatsen waar een "slechte" begroeiing aanwezig was of door de mens veroorzaakt was, op plaatsen die te steil voor permanent cultuurland waren en waar geen bos was en op plaatsen die wel een goede standplaats voor sommige agrarische gewassen geweest zouden zijn, maar die periodiek voor korte of lange duur hiervoor niet gebruikt werden (vaak de veraf gelegen of de slechte velden). Deze laatste groep gronden zal vaak het betere schraalland geweest zijn.

HILLEGERS (1980) somt in zijn artikel veel plaatsen die schraalland waren op. Hij geeft hierbij ook globaal de bodemkundige ligging. (Om de Graatheide alleen te verklaren op de aanwezigheid van een smalle strook van zand- en grindgronden (Maasteras) is niet helemaal juist. Ook de uitgestrektheid van het lössplateau met de dorpen eromheen heeft er gemakkelijk toe kunnen leiden dat ook gedeelten van de lössgronden niet voor bouwland gebruikt

werden en dan goede weidegronden (hoewel ver van huis) werden).

Voor een goed begrip van de schraallanden die zeker niet allemaal over één kam geschoren mogen worden, zullen ook het historisch agrarisch landgebruik en de mogelijkheden en onmogelijkheden die de bodemgesteldheid en de hellingen daarvoor boden, gezien moeten worden.

De meeste "schraallanden" of "heidevelden" zoals HILLEGERS ze noemt, zullen een grasachtige begroeiing (met andere planten zoals brem, stekelige houtachtige planten e.d.) gehad hebben. Schraallanden die een heide- (*Calluna*-)achtig aanzien hadden, zullen er veel minder geweest zijn, en dan voornamelijk op arme zandige gronden zoals op de Brunssummerheide en Vrouweheide. Het karakter van deze heidevelden kon alleen blijven bestaan, als ze regelmatig en langdurig onder een agrarisch beheer met afgrazen door schaapskudden, afplaggen, afbranden e.d. stonden, zoals dat nog bekend is van oude heidevelden op zandgronden in bijv. Brabant, Gelderland en Drente.

Als zo'n beheer in onbruik geraakte, zal zeker op de gronden die in Zuid-Limburg voorkomen het heidekarakter vlug verdwenen zijn en zal er een struik- en bosachtige begroeiing voor in de plaats gekomen zijn. Het tegenwoordige (moeilijke!) beheer van heidevelden op zandgronden bewijst duidelijk hoe moeilijk een heidevegetatie, zonder het extensieve agrarische beheer van vroeger, in stand te houden is.

4. Konklusie

Op diverse plaatsen in Zuid-Limburg waren vroeger situaties aanwezig, waar de gronden niet regelmatig als cultuurland gebruikt werden. Ze werden wel extensief gebruikt, voornamelijk voor het weiden van vee (vooral schapen).

Zulke plaatsen werden met verschillende namen aangeduid, naar de aard van de niet-agrarische begroeiing (heide, dries), de ligging (berg) of de wijze van gebruik (schaap, koe).

Deze plaatsen liggen steeds in situaties die agrarisch

als ongunstig beoordeeld werden: arme, stenige of droge gronden, arme vegetaties of slechte groei, steile hellingen of verafgelegen plaatsen. Voor een goed begrip moeten de bodemkundige ligging (bodemgesteldheid, bodemgeschiktheid), de hydrologische ligging en de landschappelijke ligging (hellingshoek) beschouwd worden tegenover het historisch landgebruik.

Voor een juist beheer van de overgebleven schraallanden of een uitbreiding ervan, is extensivering e.d. van deze terreinen niet voldoende, maar zal ook een gedegen studie van het historisch agrarisch landgebruik gemaakt moeten worden.

Dankwoord

De schrijver dankt hierbij ir. K.J. Hoeksema te Wageningen voor het kritisch doorlezen van het manuscript en de aanvullingen die hij gaf.

Literatuur

DIEMONT, W.H. en W. VAN DE WESTERINCH, 1978. Levend Groen XIV. Graften in Zuid-Limburg: groen of kaal, levend of verdwijnend? Tijdschrift Kon. Ned. Heide Maatschappij, 89ste jrg. nr. 3, blz. 99 - 107.

HILLEGERS, H. 1980. Heidevelden in Zuid-Limburg. Natuurhistorisch Maandblad, 69ste jrg. nr. 9, blz. 170 - 182.

LANDBOUWCOMMISSIE, 1890. Uitkomsten van het onderzoek naar den toestand van den landbouw in Nederland, 3de deel. o.a. XCII, blz. 2-3 en 22, en XCIII, blz. 3-4.

PONS, L.J. 1973. Enkele aspecten van de bodemgesteldheid van Zuid-Limburg in verband met de plantengroei. Natuurhistorisch Maandblad, 62ste jrg. nr. 11, blz. 135 - 143.

WESTERINCH, W. VAN DE, 1975. Hoogstamboomgaarden in Zuid-Limburg; historie, ligging, bodemgesteldheid en landschappelijke waarde. Natuurhistorisch Maandblad, 64ste jrg. nr 7/8, blz. 91 - 99.

WESTERINCH, W. VAN DE et al., 1980. Soil conditions, soil carbonates and former vegetation in the Geul valley from Gulpen to Meerssen (South Limburg, The Netherlands). Mededelingen van de Landbouwhogeschool Wageningen, dl 80-8, 60 blz.

WESTHOFF, V., 1973. Vegetatie en bodem op de beekdalhellingen in het Krijtdistrict. Natuurhistorisch Maandblad, 62ste jrg. nr. 10, blz. 124 - 132.